

**ВЕЛИКОТЪРНОВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“
ОБЩИНА ВЕЛИКО ТЪРНОВО
ФОНДАЦИЯ „БЪЛГАРСКА ПАМЕТ“
ЦЕНТЪР ЗА МЕДИЕВИСТИЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ**

ВЕЛИКИТЕ ЯСЕНЕВЦИ

Текстовете, включени в сборника, се публикуват във вида, в който са представени от авторите, които носят отговорност за съдържанието им.

Рецензент: Иван Тютюнджиев, 2016

Съставители: © Пламен Павлов, 2016

© Николай Кънев, 2016

© Николай Хрисимов, 2016

© Графичен дизайн на корицата:

© Симеон Антонов

© Николай Хрисимов

© Издателство „Абагар“, Велико Търново, 2016

ISBN 978-619-168-175-4

**ВЕЛИКОТЪРНОВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „Св. св. Кирил и Методий“
ОБЩИНА ВЕЛИКО ТЪРНОВО
ФОНДАЦИЯ „БЪЛГАРСКА ПАМЕТ“
ЦЕНТЪР ЗА МЕДИЕВИСТИЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ**

ВЕЛИКИТЕ ЯСЕНЕВЦИ

**СБОРНИК С ДОКЛАДИ ОТ КОНФЕРЕНЦИЯ, ПОСВЕТЕНА НА 830 ГОДИНИ
ОТ КЪСТАНИЕТО НА БРАТЯТА ПЕТЪР И ЯСЕН, НЯЧАЛОТО НА ВТОРОТО
БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО И ОБЯВЯВЯНЕТО НА ТЪРНОВО ЗА СТОЛИЦА НА
БЪЛГАРИЯ И 780 ГОДИНИ ОТ ЛЕГИТИМНОТО ВЪЗБНОВЯВЯНЕ НА
БЪЛГАРСКАТА ПАТРИАРШИЯ**

Велико Търново

2016

Сборникът е издаден със спомоществователството на:

ФОНДАЦИЯ „БЪЛГАРСКА ПАМЕТ“

ФОНДАЦИЯ
БЪЛГАРСКА
ПАМЕТ

с председател д-р Милен Врабевски

ОБЩИНА ВЕЛИКО ТЪРНОВО

АБАГАР АД, Велико Търново

Корица: I стр. – Златен печат на цар Иван Асен II; IV стр. – Фрагментиран ктиторски портрет на цар Иван Асен II (?) от ранния стенописен слой на църквата „Св. 40 мъченици“ (реконструкция и снимка Д. Косева)

ОРГАНИЗАЦИОНЕН КОМИТЕТ НА КОНФЕРЕНЦИЯТА:

Председател:

**Проф. д.и.н. ИВАН ТЮТЮНДЖИЕВ – декан на Историческия
факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“**

Зам.-председател:

**Проф. д-р ПЛАМЕН ПАВЛОВ – ПРЕДСЕДАТЕЛ на Център за средновековни изследвания
при Исторически факултет на ВТУ**

Членове:

Доц. д-р БОНИ ПЕТРУНОВА – зам.-министър на културата

Д-р ИВАН ЦЪРОВ – директор на РИМ – Велико Търново

Проф. д.и.н. КАЗИМИР ПОПКОНСТАНТИНОВ

Проф. д.изк.н. КОНСТАНТИН ТОТЕВ

Проф. д.и.н. НИКОЛАЙ ОВЧАРОВ

Проф. д.ф.н. АНЧО КАЛОЯНОВ

Проф. д-р ХИТКО ВАЧЕВ

Доц. д-р ДИМИТЪР ДИМИТРОВ

Доц. д-р ИВАН ЛАЗАРОВ

Доц. д-р НИКОЛАЙ КЪНЕВ

ПРОГРАМЕН КОМИТЕТ:

Проф. д.и.н. ИВАН ТЮТЮНДЖИЕВ – председател

Проф. д-р ПЛАМЕН ПАВЛОВ

Проф. д-р ИВЕЛИН ИВАНОВ

Доц. д-р ИВАН ЛАЗАРОВ

Доц. д-р НИКОЛАЙ КЪНЕВ – зам.-председател

Гл. ас. д-р НИКОЛАЙ ХРИСИМОВ

Съдържание

Списък на участниците	8
Съкращения	11
Иван Лазаров, Пламен Павлов Петър и Асен – Освободителите на Средновековна България	15

I. История

Иван Лазаров Царската власт в периода на възстановяване на Българската държава (1186–1196)	25
Георги Николов Теодор-Петър, Асен-Белгун и Йоаница–Калоян – обновители на Българското царство (1185–1207)	34
Петър Ангелов Братята Асен и Петър в представите на византийците	47
Anastasija Dobychina Търново и политика перенесения священных реликвий в период становления Второго Болгарского царства (1185–1204)	52
Милияна Каймакамова Ролята на Асеневци за формирането на българската историческа памет в края на XII – средата на XIII в.	60
Кирил Маринов Новият Завет и византийската пропаганда. Още веднъж за Никита Хониат и българското освободително движение	70
Николай Кънев Алексий Слав – претендентът на латинския император Анри дьо Ено за българския царски престол или отново за деспотската титла на Алексий Слав	84
Александър Николов Второто българско царство и влахо-българските дилеми	100
Александру Маджару The Romanian historiography about the genesis and the evolution of the state founded by the Asan brothers.	107
Николай Марков Бележки за някои недобре решени проблеми в книгата на Александру Маджару „Asăneștii. Istoria politico-militară a statu lui dinastiei Asan (1185–1280)“, Târgoviște, 2014	114
Дмитрий Полывянный Книгата на Фьодор Успенски „Образование Второго Болгарского царства“ като историографски принос и научно събитие	122
Павел Георгиев Мястото на Търново във възстановяването на Българската държава	130
Елена Костова Второто Българско царство и Византийско-дубровнишкият договор от 1192 г.	142
Бистра Николова Търновската църква от появата до Унията от 1204 г. Въпроси. А отговорите?....	148
Васил Гюзелев Възстановяването на Българската патриаршия през 1235 г. в светлината на историческите извори	155
Илия Илиев Въпроси на църковната организация в югозападните български земи през първите десетилетия на XIII в.	170
Ивелин Иванов Българо-латинските военни конфликти от първата половина на XIII в. Опит за количествен анализ	178
Сашка Георгиева Първият междудинастичен брак, свързал Асеневци и Неманичи	187
Симеон Антонов Едно легендарно сведение от „Картлис цховреба“ за император Алексий (III) Ангел и българския цар	193
Нуркен Кузембаев Хан Котян и его потомки в истории Киевской Руси, Венгрии, Болгарии и Византии в первой половине XIII века	199
Yanko Hristov Some issues on war-captives in the thirteenth century Balkans.	205
Валентин Плетньов За „земята карвунска“, „карвунската хора“ и град Карвuna през XI–XIII век	216
Boban Petrovski Constantine Tikh Asen and Polog.	234
Момчил Младенов Българското царство и сражението при Пелагония през 1259 г.	242
Стеван Йорданов Ивайло und kein Ende? Бележки върху името на Лахана/Ивайло	248
Alexandar Uzelac The Principality of Vidin and the Tatars of the Golden Horde (End of the 13th – Beginning of the 14th century)	272
Симеон Хинковски За връзките на Асеневата династия с Генуезката република	281

Toni Filioski The two military operations of byzantine Emperor Andronicus III in Macedonia on the eve of the Battle of Velbazhd	286
Георги Атанасов Началото на „Българската флотилия“ и военноморските експедиции на деспот Добротица	292
Георги Ковачев Предизвикателствата пред духовенството в Европа и България по време на чумната епидемия от 1347–1354 год. и непосредствено след нея	308
П. Култура на Второто българско царство	
Иван Йорданов Възстановяване на българската държавност (1185–1235). Приносът на нумизматиката и сфрагистиката	319
Евгени Дерменджиев Представителни сгради от XII в. в средновековната крепост на хъдъма Царевец във Велико Търново	332
Станимир Димитров, Деян Рабовянов Въоръжението от времето на въстанието на Асеневци в светлината на находките от Пернишката крепост	345
Анета Николова Охридските традиции и календара на Царевград Търнов (върху материал от староруски църковни памети)	356
Константин Тотев, Диана Косева Столичният Търнов в християнската култура на балканския свят	364
Женя Жекова Асеневци в Преслав (според данните на нумизматиката и сфрагистиката)	377
Константин Дочек Пари и парично обращение в средновековния Търнов	386
Димитър В. Димитров Тенденции в стопанското развитие на българското царство при Асеневци (1185–1256)	401
Казимир Попконстантинов, Хитко Вачев Надпис върху тухла с евангелски текст от средновековния манастир в местността „Френкхисар“ – В. Търново	417
Хитко Вачев, Илиян Петракиев За манастирите посветени на св. Богородица в Търновград и тяхната локализация (Предварително съобщение)	421
Диана Косева-Тотева Новооткрит надпис върху стенописната украса на църква № 13 на крепостта Трапезица във Велико Търново	428
Константин Тотев Мраморен релеф на архангел от старите разкопки на Трапезица	432
Милен Николов Цар Иван Александър и манастирите в Парория	436
Иван Чокоев За наличието на кадифе в Търново през XIV в. (текстил от разкопки на средновековна църква в местността Френк хисар)	441
Калина Атанасова Женските забраждания през Второто българско царство – варианти и визия	446
Patrick Lecaque Les Influences Artistiques Des Monasteres Du Mont Athos Sur Les Peintures Des Eglises Rupestres Pres D'ivanovo En Bulgarie Au XIV ^e Siecle	460
Пламен Събев Свети Теодосий Търновски и иконопочитанието в Търновград (догматични аспекти на защитните слова според житието от патриарх Калист Константинополски)	465
Игор Лазаренко Монети на царя-престолонаследник Михаил Асен (след 1331 г. – преди 1355 г.) от района на Варна	473
Стела Дончева Златен пръстен-печат от късното българско Средновековие с изображение на двуглав орел и монограм на Палеолозите	484
Валери Йотов Бележки относно две апликации за колани от българското средновековие	488
Мирко Робов Една хипотеза за падането на Търново през юли 1393 г.	490
Николай Овчаров Крепостта Кокалянски Урвич край София и краят на Второто българско царство	498
Никифор Тодоров История на проучванията на фортификацията на крепостта Трапезица	502
Анчо Калоянов Единската митрополия при цар Иван Срацимир (1356–1396)	523
Атанаска Стамболовска Съдбата на митрополитската църква „Въведение Богородично“ във Видин след османското завоевание	530
Красимира Мутафова Средновековни крепости в региона на Ловеч и Троян в османски документи от XVI век	537

Списък на участниците

доц. д-р Александър НИКОЛОВ (СУ „Св. Климент Охридски“, Исторически факултет)
e-mail: alnik_1999@yahoo.com

dr. Aleksandar UZELAC (Institute of History, Belgrade)
e-mail: aleksandar.uzelac@iib.ac.rs; alexuzelac@gmail.com

dr. Alexandru MADGEARU (Institute for Defence Studies and Military History, Bucurest)
e-mail: amadgearu@yahoo.com

мл. научный сотрудник, к.и.н. Анастасия ДОБЫЧИНА (Институт славяноведения Российской академии наук, Москва)
e-mail: andobychina@gmail.com

гл. ас. д-р Анета НИКОЛОВА (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“)
e-mail: an_vt@abv.bg

проф. д.ф.н. Анчо КАЛОЯНОВ (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“)
e-mail: a.kalojanov@uni-vt.bg

д-р Атанаска СТАМБОЛИЙСКА (РИМ–Велико Търново)
e-mail: atanaskast@abv.bg

доц. д-р Бистра НИКОЛОВА (Институт за исторически изследвания, БАН)
e-mail: bistraist@abv.bg

проф. д-р Бобан ПЕТРОВСКИ (Скопски университет „Св. св. Кирил и Методий“)
e-mail: boban@fzf.ukim.edu.mk

проф. д-р Валентин ПЛЕТНЬОВ (РИМ–Варна)
e-mail: valplet@abv.bg

доц. д-р Валери ЙОТОВ (РИМ–Варна)
e-mail: valeri.yotov@gmail.com

акад. Васил ГЮЗЕЛЕВ (БАН)

проф. д.и.н. Георги АТАНАСОВ (РИМ–Силистра)
e-mail: geoatal@abv.bg

д-р Георги КОВАЧЕВ (Технически колеж, Чарлстън, Южна Каролина)
e-mail: g.kovatchev@att.net

доц. д-р Георги НИКОЛОВ (Софийски университет „Св. Климент Охридски“)
e-mail: gnikolov2@gmail.com

доц. д-р Деян РАБОВЯНОВ (НАИМ–БАН, филиал Велико Търново)
e-mail: rabovyanov@gmail.com

д-р Диана КОСЕВА-ТОТЕВА (РИМ–Велико Търново)
e-mail: diana_toteva@abv.bg

доц. д-р Димитър В. ДИМИТРОВ (ПУ „Паисий Хилендарски“)
e-mail: dimitarveselinov@abv.bg

проф. д.и.н. Дмитрий ПОЛИВЯННИЙ (Ивановский государственный университет)
e-mail: dipol53@gmail.com

доц. д-р Евгени ДЕРМЕНДЖИЕВ (РИМ–Велико Търново)
e-mail: e_dermendgiev@abv.bg

гл. ас. д-р Елена КОСТОВА (Институт за исторически изследвания, БАН)
e-mail: elena_kostova@yahoo.com

гл. ас. д-р Женя ЖЕКОВА (РИМ–Шумен)
e-mail: zhenya.zhekova@yahoo.com

гл. ас. д-р Игор ЛАЗАРЕНКО (РИМ–Варна)
e-mail: lazarenko@mail.bg

проф. д.и.н. Илия ИЛИЕВ (Институт за исторически изследвания, БАН)
e-mail: ilgil@abv.bg

проф. д.и.н. Иван ЙОРДАНОВ (НАИМ–БАН, филиал Шумен)
e-mail: jordanov_sh@yahoo.com

доц. д-р Иван ЛАЗАРОВ (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“)
e-mail: lazarovivan.vt@gmail.com

д-р по история Иван ЧОКОЕВ (РИМ–Велико Търново)
e-mail: ivanchokoev@mail.bg

проф. д-р Ивелин ИВАНОВ (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“)
e-mail: ivoar@abv.bg

магистър по археология Илиян ПЕТРАКИЕВ (РИМ–Велико Търново)
e-mail: petrakiev@museumvt.com

проф. д.и.н. Казимир ПОПКОНСТАНТИНОВ (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“)
e-mail: popkonstantinov@gmail.com

магистър по изобразителни изкуства Калина АТАНАСОВА (Варна)
e-mail: kalina@badamba.info

д-р Кирил МАРИНОВ (Лодзки университет)
e-mail: cyrillus.m@wp.pl

доц. д-р Константин ДОЧЕВ (НАИМ–БАН, филиал Велико Търново)
e-mail: kidochev@abv.bg

проф. д-р изк. Константин ТОТЕВ (НАИМ–БАН, филиал Велико Търново)
e-mail: konstantin_totev@abv.bg

проф. д-р Красимира МУТАФОВА (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“)
e-mail: kmutafova@mail.bg

Милен НИКОЛОВ (РИМ–Бургас)
e-mail: m_kotlenski@abv.bg

проф. д-р Милияна КАЙМАКАМОВА (СУ „Св. Климент Охридски“)
e-mail: kaimakamova@abv.bg

доц. д-р Мирко РОБОВ (НАИМ–БАН, филиал Велико Търново)
e-mail: mrobov@abv.bg

гл. ас. д-р Момчил МЛАДЕНОВ (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“)
e-mail: mmladenov_vt@yahoo.com

Никифор Тодоров (Велико Търново)
e-mail: nikifor_todorov@abv.bg

доц. д-р Николай КЪНЕВ (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“)
e-mail: kanev_nikolay@hotmail.com

доц. д-р Николай МАРКОВ (НИМ–София)
e-mail: markovn@abv.bg

проф. д.и.н. Николай ОВЧАРОВ (НАИМ–БАН)
e-mail: aia_ira@abv.bg

доц. к.и.н. Нуркен КУЗЕМБАЕВ (Павлодарский государственный педагогический институт, Казахстан)
e-mail: nkuzembaev@yandex.kz

доц. д-р Павел ГЕОРГИЕВ (НАИМ–БАН, филиал Шумен)
e-mail: pavel_g@gbg.bg

проф. д.и.н. Петър АНГЕЛОВ (СУ „Св. Климент Охридски“)
e-mail: pdangelov@yahoo.com

professor PhD Patrick Lecaque (Truman State University, Kirksville, Missouri)
e-mail: plecaque@truman.edu

гл. ас. д-р Пламен СЪБЕВ (РИМ–Велико Търново)
e-mail: plam121@yahoo.com

гл. ас. д-р Сашка ГЕОРГИЕВА (Институт за исторически изследвания, БАН)
e-mail: sashclio@abv.bg

докторант Симеон АНТОНОВ (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“)
e-mail: s.antonov1990@abv.bg

ас. д-р Симеон ХИНКОВСКИ (СУ „Св. Климент Охридски“)
e-mail: simeon.hinkovski@gmail.com

докторант Станимир ДИМИТРОВ (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“)
e-mail: gladiator_mir@mail.bg

доц. д-р Стела ДОНЧЕВА (НАИМ–БАН, филиал Шумен)
e-mail: donchevastela@yahoo.com

доц. д-р Стефан ЙОРДАНОВ (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“)
e-mail: st_iordanov@yahoo.com

проф. д-р Тони ФИЛИПОСКИ (Скопски университет „Св. св. Кирил и Методий“)
e-mail: toni.filiposki@yahoo.com

проф. д-р Хитко ВАЧЕВ (РИМ–Велико Търново)
e-mail: hvachev@mail.com

гл. ас. д-р Янко ХРИСТОВ (ЮЗУ „Неофит Рилски“)
e-mail: hristiqnko@gmail.com

СЪКРАЩЕНИЯ

АДСВ – Античная древность и средние века. Свердловск/Екатеринбург.

AOP – Археологически открытия и разкопки. София.

АПП – Архив за поселищни проучвания. София–Велико Търново.

БИБ – Българска историческа библиотека. София.

BBr – Византийский временник. Петербург, Петроград, Ленинград, Москва.

ВЖДУ – Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Житомир.

ВИ – Вопросы истории. Москва.

ВИСб – Военно-исторически сборник. София.

ВКГУ – Вестник Костромского государственного университета им. Н. А. Некрасова. Кострома.

ВСПУ – Вестник Санкт-Петербургского университета. Санкт Петербург.

ГЗФФУС – Годишен зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот во Скопје.

ГИБИ – Гърцки извори за българската история. София.

Гласник на ИНИ – Гласник на Институтот за национална историја. Скопје.

ГМСБ – Годишник на музеите от Северна България. Варна–Велико Търново.

ГНАМ – Годишник на Националния археологически музей. София.

ГНИМ – Годишник на Националния исторически музей. София.

ГСУ – Годишник на Софийския университет. София.

ГСУ ИФФ – Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет.

ГСУ ФИФ – Годишник на Софийския университет. Философско-исторически факултет.

ГСУ ЦСВП – Годишник на Софийския Университет, Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“.

ДГВЕ – Древнейшие государства Восточной Европы. Москва.

ЖМНП – Журнал Министерства Народного просвещения. Санктъ-Петербургъ.

ЗРВИ – Зборник радова Византолошког института. Београд.

ИАИ – Известия на Археологический институт. София.

ИБАД – Известия на Българското археологическо дружество. София.

ИБИД – Известия на Българското историческо дружество. София.

ИВАД – Известия на Варненското археологическо дружество. Варна.

ИЕИ – Известия на Этнографский институт. София.

ИЕИМ – Известия на этнографский институт и музей. София.

ИИАК – Известия Императорской Археологической Комиссии. Санктъ-Петербургъ.

ИИБИ – Известия на института за българска история. София.

ИИД – Известия на Историческото дружество в София.

ИИИ – Институт за исторически исследования. София.

ИИИ БАН – Известия на Института за история при БАН. София.

ИИИ – Известия на Института по история. София.

ИИИИ – Известия на Института за изобразителни изкуства. София.

ИИМ ВТ – Известия на Исторически музей – Велико Търново. Велико Търново.

ИМСЗБ – Известия на музеите в Северозападна България. София-Варна.

ИМЮИБ – Известия на музеите от Югоизточна България.

ИНЕМ – Известия на Народния етнографски музей. София.

ИНИМ – Известия на Националния исторически музей. София.

ИНМВ – Известия на Народния музей – Варна.

ИОИМВТ – Известия на Окръжния исторически музей – Велико Търново. Варна.

ИОМВТ – Известия на Окръжния музей – Велико Търново. Варна.

- ИОМТ** – Известия на Окръжния музей – Търново. Варна.
- ИП** – Исторически преглед. София.
- ИРИМ ВТ** – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново. Велико Търново.
- ИНМШ** – Известия на Народния музей – Шумен. Варна–Шумен.
- ЛИБИ** – Латински извори за българската история. София.
- МАИЭТ** – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Симферополь.
- МПК** – Музеи и паметници на културата. София.
- МП** – Македонски преглед. София.
- НА–БАН** – Научен архив на Българска академия на науките. София.
- НЕ** – Нумизматика и епиграфика
- НС** – Нумизматика и сфрагистика. София.
- НСЕ** – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика. София.
- ПИ** – Проблеми на изкуството. София.
- ПКШ** – Преславска книжовна школа. Шумен–Велико Търново.
- ПЭ** – Православная Энциклопедия. Москва.
- САРХ** – Советская археология. Москва.
- СБАН.КИФ** – Списание на Българската академия на науките. Клон историко-филологически.
- Сб. БАН** – Сборник на Българската академия на науките. София.
- Сб. БАНИ** – Сборник на Българската академия на науките и изкуствата. София.
- Сб. НУНК** – Сборникъ за народни умоторвения, наука и книжнина. София.
- Сп. БАНИ** – Списание на Българската академия на науките и изкуствата. София.
- Сп. БАН** – Списание на Българската академия на науките. София.
- ССПИМ** – Споменици за средновековната и поновата история на Македония. Скопје.
- ТИБИ** – Турски извори за българската история. София.
- ТКШ** – Търновска книжовна школа. София–Велико Търново.
- ТОДРЛ** – Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинского Дома).
Санкт Петербург.
- TrBTU** – Трудове на Великотърновския университет „Кирил и Методий“. София–Велико Търново.
- УЗИС** – Ученые записки Института славяноведения. Москва.

- AB** – Archaeologia Bulgarica. Sofia.
- AMM** – Acta Militaria Mediaevalia. Sanok.
- AMV** – Acta Musei Varnaensis. Варна.
- AOC** – Archives de l’Orient Chrétien. Paris.
- ASLSP** – Atti della Societta Ligure di Storia Patria. Genova.
- BBg** – Byzantinobulgarica. Sofia.
- BHR** – Bulgarian Historical Review. Sofia.
- BM** – Bulgaria Mediaevalis. Sofia.
- BSI** – Byzantinoslavica. Prague.
- BZ** – Byzantinische Zeitschrift. Leipzig–München.
- CA** – Cahiers Archéologiques. Paris.
- CFHB** – Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Varia.
- CSHB** – Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae.
- DACL** – Dictionnaire d’archéologie chrétienne et liturgie. Paris.
- DOP** – Dumbarton Oaks Papers.
- EB** – Etudes balkaniques. Sofia.
- EH** – Études Historiques. Sofia.
- ÉO** – Echos d’Orient. Paris.
- HZ** – Historische Zeitschrift. München–Leipzig–Frankfurt am Main.

- JESHO** – Journal of the Economic and Social History of the Orient
- JÖB** – Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik. Wien.
- GLRBP** – Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (From B.C. 146 to A. D. 1100). By E. A. Sophocles. Cambridge, U. S. A. – Leipzig, 1914.
- LSJ** – A Greek-English Lexicon. Compiled by H. G. Liddell and R. Scott. Revised and Augmented throughout by Sir H. S. Jones with Assistance of R. McKenzie and with Cooperation of many Scholars. Oxford, 1996.
- MBS** – Medioevo Bizantino-Slavo. Roma.
- MGH** – Monumenta Germaniae Historica. Berlin.
- MünchJbKunst** – Münchener Jahrbuch der Bildenden Kunst.
- NÉH** – Nouvelles Études l’ Histoire. Bucarest.
- NTG** – Nestle-Aland Novum Testamentum Graece
- PBg** – Palaeobulgarica / Старобългаристика. Sofia.
- PGL** – A Patristic Greek Lexicon. Ed. G. W. H. Lampe. Oxford, 1961.
- PNH** – Przegląd Nauk Historycznych. Łódź.
- REB** – Revue des études byzantines. Paris.
- RN** – Revue numismatique. Paris.
- RRH** – Revue Romaine d’ Histoire. Bucarest.
- SB** – Stidia Balcanica. София.
- SCer** – Studia Ceranea. Journal of the Waldemar Ceran Research Centre for the History and Culture of the Mediterranean Area and South-East Europe
- SCIVA** – Studii și cercetări de istorie veche și arheologie, București.
- SEER** – The Slavonic and East European Review
- Sept.** – Septuaginta.
- SFR** – Seria filologia rosyjska. Poznan.
- SOF** – Sud-Ost Forschrungen. München.

ЖЕНСКИТЕ ЗАБРАЖДАНИЯ ПРЕЗ ВТОРОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО – ВАРИАНТИ И КИЗИЯ

Калина Ятаниясова

Този материал е опит за представяне на запазените данни за вариантите на женското светско забраждане практикувано в България през Второто българско царство и хипотетичното им възстановяване, служещо за основа на експериментални възстановки. От това разглеждане ще бъдат изключени тези на цариците, поради консервативността на техните корони и украси за глава и до голяма степен зависимостта им от византийския модел и доктрина¹. Представеният текст е далеч от претенциите за окончателност както поради осъкъдността на данните, така и поради необхватността на публикуваните материали, а в някои случаи и поради моралната остарялост на последните.

Едно нагледно представяне на средновековните българи е не само необходимо и полезно при изучаването на миналото ни, но по наблюдения на автора е и недостатъчно често и недостатъчно пълно реализирано до момента.

Представените по-долу реконструкции се базират на няколко, различни по вид източника. Първият са оцелелите български стенописни портрети за периода, представящи аристократки с различен ранг. Те могат да бъдат приети като възможно най-достоверното свидетелство за външния вид на високопоставените български дами, тъй като показват реално съществували и реално наблюдавани от художника жени, като при това повечето са в естествена големина и с прецизно представени одеяния и детайли по тях. Пълният списък портрети на жени и момичета, използван в настоящата работа, е представен като приложение в Таблица I. За съжаление повечето фрески с ктиторски портрети са много зле съхранени. От някои липсват големи фрагменти, което още повече затруднява работата с тях.

Към тази група могат да се добавят портретите на дъщерите на Иван Александър от известната миниатюра в Лондонското четвероевангелие. Поради малкия им размер обаче те не са толкова детайлни.

Следващият източник за възстановяване забраждането от периода са по-богатите откъм находки момичешки и женски гробове от некрополите. След продължително изучаване и анализ на материалите, представени в първични публикации на такива, успях да обособя група от четиридесет и четири женски гроба, находките в които позволяват някаква степен на реконструкция, представени в Таблица II. Някои от възстановките и изводите по тях се базират на твърде общи описание, което оставя пространство за неточности и спекулации. Едно акуратно визуално представяне би изисквало тясно сътрудничество с откривателите и изследователите на всяка от находките, което е изключително трудно осъществимо.

Информацията от посочените две групи източници (портрети и гробове с находки) се припокрива твърде слабо. Предвид малкото им количество това не е изненадващо. За да се запълни празнината, разширявам географския ареал на по-сигурния източник – портретите, и правя сравнение с налични такива от Византия и средновековна Сърбия, също и някои западноевропейски портрети и с находки от руски гробове. Таблица III представя списък на използваните византийски и сръбски женски ктиторски портрети от периода². В допълнение са използвани и данни от случайни находки и съкровища, но те не могат да бъдат приети за сигурен източник. Без да е известно точното местоположение на накита върху тялото няма как да има сигурност относно функцията, начина му на носене и съчетаването му с други елементи.

¹ За тях виж: Атанасов, Г. Инсигниите на средновековните български владетели. Корони, скрипти, сфери, оръжия, костюми, накити. Плевен, 1999.

² Със западноевропейските и руските не съм се занимавала достатъчно задълбочено, затова те не са подробно описани.

Сортирането по вид на средновековните женски украси за глава (и изобщо на облеклото), изиска и проследяване на различията помежду им в зависимост от социалния и семейния статус, възрастта на собственичката или регионални специфики³.

Разделението на болярките от ктиторските портрети по рангов признак е трудно заради малкото количество запазени надписи и още по-малкото отбелязани на тях титли. Все пак наличните данни сочат, че точното им положение в йерархията не се отразява на вида на забражданятията им и изобщо че предписанията на облеклото за благородните дами във Византия, България и Сърбия не са били толкова строги, колкото за техните бащи и съпрузи⁴.

Доста по-лесно е разграничението по признак семайно положение и възраст. Всички омъжени жени са представени до съпрузите си, а децата са изобразени видимо по-дребни от възрастните. Не е възможно обаче да се определи със сигурност доколко има разлика в облеклото и съответно забраждането на децата и възрастните. Проблемът е, че детските портрети, бидейки в долната част на фреските, са значително по-увредени от останалите. Бroat предполагаеми девойки за женене пък е твърде малък, за да се направят генерални изводи за диференциацията в облеклото им⁵.

Определянето социалния статус на жените от гробовете е още по-относително, отколкото на тези от портретите. Църквата „Свети 40 мъченици“ в столичния Търнов е изградена като царска гробница, а теренът около нея е служел за представителен столичен некропол⁶. На тази база може да се допусне, че откритите на територията на Великата лавра богати женски гробове са на болярки. Църквата в Станичене е служела за гробница на владеещата областта знатна болярска фамилия. Към нея е принадлежало и погребаното в гроб № 23 на църквата момиче⁷. Според проучвателите некрополът при село Негованци (Видинско) и двата при село Янтра (Горнооряховско) са обслужвали малки селища, съответно може да се приеме, че всички гробове там са на хора от простолюдието⁸. За всички останали разглеждани гробове единствените косвени указания за социалния статус на погребаните могат да бъдат качеството на изработка на находките и количеството вложени в тях

³ По тези признания се делят елементите от българския фолклорен костюм, немалка част от който се е формирал през средновековието. Виж: Ганева, Р. Значите на българското традиционно облекло. София, 2003. В това проучване се анализират подробно разликите между облеклото на деца, младежи, новобрачни, възрастни, бедни и богати.

⁴ Подобно мнение е изказано при Атанасов, Г. Инсигниите..., 237–238, Билярски, И. Институциите на средновековна България. София, 1998, 35–36, Dawson, T., G. Sumner. By the Emperor's Hand: court regalia and military dress in the Eastern Roman Empire. Frontline Books, 2015, pl.18. За България наблюдението ми се базира на еднаквия начин на изобразяване на трите принцеси от Лондонското евангелие (само една от които деспотица) и на ктиторките от Станичене (Табл. I: 13, 14, 15 – отново само една има висока титла).

⁵ Всъщност те са само четири (Табл. I: 14, 15, 17, 18). Облеклото на Арета и неизвестната болярка от Станичене е по-пъстро и по-богато от това на омъжената им роднина, но забраждането им е идентично с нейното. Облеклата на Кераца и Десислава са еднакви с тези на омъжената им сестра Кера Тамара. За сигурни заключения обаче е необходим доста повече материал за сравнение.

⁶ Томев, К. Царската църква „Св. св. 40 мъченици“ и манастирът Великата Лавра в Търновград (результати от последните археологически разкопки). – Археология, XLII, 2001, кн. 1–2, 38–42.

⁷ Поповић, М., Габелић, С., Цветковић, Б., Поповић, Б. Црква Светог Николе у Станичењу. Археолошки институт, Београд, 2005, с. 35.

⁸ Средновековното селище, към което са принадлежали двата янтренски некропола, се е намирало на мястото на днешното село Янтра. Най-големият град в района е Никополис ад Иструм, „които до голяма степен е предопределен от интензитета на живота в близкостоящите до него райони не само през античността, но и през средновековието“ (Бъчваров, И. Янтренски некрополи. (Два средновековни некропола от XIV век при село Янтра, Горнооряховско). В. Търново, 1993, с. 3, 5.). Няма данни, че село Янтра през средновековието е било град или че е било обитавано от боляри. Същото важи за Неговановския некропол – „Казваме селско, защото е изключено да приемем, че жителите на гр. Бдин са използвали като некропол могила, която отстои на дванадесет километра от града.“ (Митрова-Джонова, Д. Археологически данни за селската носия в Северозападна България през XIV в. – ИЕИМ, III, 1958, с. 47).

ценни метали и скъпи материали. Ситуацията се усложнява от факта, че по-нископоставените в обществото носят същия тип украса като болярките, макар и изпълнена от по-евтини материали⁹, както и от факта, че най-устойчивият на времето текстилен материал – сърмата – става достъпна за повечето социални прослойки през XIV в.¹⁰ На база гробовете няма как да се установи и семейното положение на погребаните. Възрастта им невинаги е посочена в публикациите (също както и пола).

Количествено има повече данни от детски гробове с инвентар, отколкото от детски портрети. Въпреки че в таблицата си съм включила само два детски гроба (доколкото 12-14 годишна възраст може да се смята за детската през Средновековието), според археологическите находки от некрополите край село Янтра и нос Калиакра в детските гробове се откриват същия тип украсения, каквито и в тези на възрастните.

Поради изброените съображения приложеното по-долу вариантно разделение на забражданятия следва преди всичко външни белези. След синтез и анализ на всички гореизброени данни предлагам следният опит за разделяне на женските средновековни забраждания, според най-характерния им елемент:

– Корони¹¹ (Таблица IV). Такива са представени на изображенията на деспотицата в Долна Каменица и на трите дъщери на цар Иван Александър в Лондонското четвероевангелие. Първият портрет е изключително детайлрен, и нарисуваната на него корона няма точен аналог сред женските корони на Балканите¹². Има начелна плочка, дребни зъбци, ред бисери в основата и е комбинирана с

⁹ *Митрова-Джонова, Д.* Археологически данни за селската носия..., 39–59. Статията обаче съдържа някои оstarели твърдения. Например, че ктиторите на Земенския манастир са представители на имотното и малоимотното селячество. *Павлова, В.* Към въпроса за средновековните прочелници от XIII–XIV век. – АДСВ, Вып. 39, 2009, 334–335. „Прочелниците, за разлика от диадемите, са задоволявали потребностите на по-широките слоеве от обществото и се превръщат в традиционен, много популярен женски накит.“. *Овчаров, Д.* За един вид сърмен накит за глава през късното средновековие в България (XII–XIV в.). – МПК, 1971, № 3, с. 18. „Украса със сърмена тъкан се установява както в некрополите на значителни градски центрове (Търново), така и в по-големи селища (Луковит, Враца и др.), военни крепости (Крумово кале) и поселения от селски характер (Неговановци).“ Авторът обаче добавя също „1. Малкият брой сърми останки в добре проучените некрополи при Луковит, Неговановци, Търговище и др. доказва, че скъпо струващите и доставяни градски пазар платове не са били достъпни за всички и че е налице социална диференциация в българските средновековни селища. 2. Оскъдните количествено находки в тези некрополи спрямо значителното количество останки в некропола на столицата Търново потвърждава големите различия между градското и селското население в средновековна България.“. *Нешева, В.* Приноси към проучването на облеклото през Втората българска държава. – Археология, 1976, № 2, 35–36. „През XIII–XIV в. той (сокаят – бел. моя) е бил носен както от представителите на феодалната аристокрация, така и от жените от заможните градски (търговско-занаятчийски) и селски слоеве“. *Ангелов, Н.* Средновековен некропол в Търново. – ИОМТ, 1, 1962, с. 33. „Още през Средновековието, преди падането на България под турско робство, царското и болярското облекло е било предмет на подражание всред жителите на столицата на Втората българска държава“.

¹⁰ *Овчаров, Д.* За един вид сърмен накит за глава през късното средновековие в България..., с. 20; *Чокоеv, И.* Някои наблюдения върху текстилните материали от проучените некрополи при село Янтра. – В: *Бъчваров, И.* Янтренски некрополи. (Два средновековни некропола от XIV век при село Янтра, Горнооряховско). В. Търново, 1993, 155–156.

¹¹ Както е добре известно, короната е владетелска инсигния. Прегледът на портретите от България, Византия и Сърбия обаче показва, че при жените употребата ѝ е доста разпространена сред високите аристократични среди. Вече бяха споменати принцесите от Лондонското четвероевангелие.

¹² От този факт не следва да се вадят генерални изводи. Същото може да се каже за короните на деспотица Ана-Мария Ливерина от портрета ѝ в Охрид (църква „Св. София“, параклис „Св. Йоан Предтеча“) и на съпругата на Йоан Драгушин от портрета в Полошкия манастир. Севастократорската корона на Ана-Мария от портрета в Лесновския манастир пък е от типа на високите византийски и сръбски царски корони (За короните на византийските императрици: *Parani, M.* Reconstructing the Reality of Images. Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11th–15th Centuries). Leiden-Boston, Brill, 2003, 29–30, fig. 5.

шапка-подложка (за тях виж по-долу), златовезан воал и големи наушници. Короните от Лондонското четвероевангелие са схематично нарисувани, но явно следват византийската мода – силуетът им силно напомня короните на благородничките, изобразини в Lincoln College Typicon¹³. Украсени са с едри зъбци, под всеки от които има скъпоценен камък. В основата им стои обръч с гъсто наредени перли и скъпоценни камъни, а от двете страни на лицето се спускат висулки¹⁴.

– Високи шапки (Таблица V) – по информация от фрески. Със сигурност са засвидетелствани поне два вида. Първият се открива на пет портрета – три в Станичене (Табл. I: 13, 14, 15) и два в Калотина (Табл. I: 8, 9)¹⁵. Шапката е със силует на обрънат пресечен конус, с отвесни ивици украса. Цветовете са насытени – жълт, оранжев, червен. В основата на конуса стои хоризонтална лента (вероятно диадема-обръч), украсена със скъпоценни камъни и бисери. В три от случаите върху нея е прикрепен воал, който се спуска зад тила. Косата е разделена на път и прибрана, образува венец около лицето и на по-запазените стенописи в нея се виждат скъпоценности. Цялото оформление се допълва от огромни наушници. Прави впечатление, че разположението на украсата по шапките, прическите и дори вида на наушниците се повтарят със съвсем дребни разлики и при петте болярки, въпреки различното им семейно положение (две от станиченските са неомъжени, а една от калотинските е нарисувана сама с малкото си дете, което предполага, че е вдовица). Подобни на тези шапки могат да се открият сред византийски фрески и миниатюри от XI–XII в.¹⁶, ктиторските скулптури от Наумбургската катедрала (XIII в.)¹⁷ и сръбски стенописни портрети от XIV в. (Табл. III: 2–6, 11). По богатата си украса и съчетанието с големи наушници най-сходно е сръбското забраждане, но там шапките са значително по-високи. При византийските напълно липсва богатата украса в основата и ако има воал, той е под шапката, а не върху нея. Западноевропейските са по-ниски, по-семпълно декорирани и не се комбинират с наушници¹⁸.

Вторият вид висока шапка е засвидетелстван само от един източник – портретът на Доя в Земенската църква (фиг. 1). Има един несигурен византийски аналог в лицето на графит от Кърджали¹⁹, който обаче е твърде неясен. Представлява цилиндър, отново с вертикални ивици украса и диадема с бисери в основата. Отпред на гърдите се спуска воал, а отзад падат краищата на други два, с ивици хоризонтална украса.

Липсата на точни паралели и за двета вида забраждане навежда на мисълта, че вероятно са местна, българска мода.

– Ниски облодънни шапки (Таблица VI–A). Засвидетелствани на портретите в Бояна и Глигора и от находки в Трапезица и с. Янтра. Видимо са замислени да придават пищност на украсата за глава – декорирани са с яркоцветни ивици и сърма. При двета портрета общото забраждане е единотипно, въпреки че едната болярка е омъжена, а другата – малко дете. Шапката е раирана и

¹³ Hennessy, C. The Lincoln College Typikon: The Influences of Church and Family. – In: Under the Influence. The Concept of Influence and the Study of Illuminated Manuscripts. Eds. J. Lowden and A. Bovey. Brepols, 2007, 97–109, fig. 2–7.

¹⁴ Във византийския вариант висулките са отделно от наушниците и са закрепени за долния край на короната, а в българския – за горния ѝ край и очевидно заместват наушници. Това обаче е несъществена разлика, особено предвид факта, че става дума за миниатюри. Доста подобна е короната на Мария Торникона Акрополитиса от иконата в Третяковската галерия, но малкият размер на портрета не позволява да се правят сигурни заключения.

¹⁵ Шапките в Калотина са нарисувани малко по-широки от тези в Станичене, а украсата в основата, доколкото е оцеляла, изглежда по-бедна. Разликите са твърде дребни, за да се разглеждат като различни варианти.

¹⁶ Parani, M. Reconstructing the Reality of Images., p. 78.

¹⁷ По-точно портретите на Ута, Реглинда и Гербург. За германските забраждания от XIII в. и техните елементи: Eme's compendium. – Ladies Hairstyles & Headwear Worn in 13th Century Germany.

<http://www.gluckliche-eme.com/13chairandhats.htm> [27.12.2015].

¹⁸ Употребата на наушници явно е източен обичай.

¹⁹ Овчаров, Н. Две изображения на византийски светски дами от края на XII в. – ГНАМ, IX, 1993, 135–140, обр.

служи за подложка на диадема-обръч, от двете ѝ страни има бисерни нанизи и големи наушници. В гробовете не са намирани диадеми и бисери, а разположението на сърмената украса не е еднакво. В гроб № 100 от с. Янтра обаче наушниците са окачени за шапката на сърмени държачи (фиг. 2). Подобни шапки през същия период са се носели и в Рус²⁰.

– Други ниски шапки (Таблица VI–B). Тук включвам портрета на майката от Долна Каменица и гроб № 128 от с. Янтра²¹. Реконструкцията по данните от гроба няма как да е напълно сигурна, но портрета на болярката е запазен с повечето си детайли. В основата на шапката стои диадема (вероятно покриваща само челото), за която на скъпоценни висулки са окачени обемни наушници. Един воал обгръща лицето и гърдите, а втори покрива шапката и се спуска зад тила. Не ми е известен точен аналог на това забраждане, въпреки че има известна визуална прилика с портрета на Гепа от Наумбург²².

– Забраждане с прочелник (Таблица VII). Забраждането е засвидетелствано само от погребения, но за сметка на това находките показват недвусмислено, че е било популярно сред всички социални прослойки²³. Отново се откриват поне два вида. Първият се състои от сърмена лента със забодени в нея няколко декоративни игли. (Изключвам находките с по една игла, която вероятно е служела само за закопчаване). Косата е покрита с кърпа, в един от случаите – със сърмени нишки, така че освен за косата иглите вероятно служат за пристягане на кърпата към лентата. Този вид украса е засвидетелстван от гробове във Велико Търново, Крамолин, Крепча и Преслав (Табл. II: 3, 8, 24, 25, 29). Фиг. 3 показва възможна възстановка на забраждането, базирана на снимката на гроба от Крамолин²⁴.

Вторият вид включва декоративни пластинки. Те могат да бъдат защити за текстилна лента (често пъти сърмена) или да са скачени шарнирно една за друга (диадема). И в двата случая пластинките образуват къси редове, покриващи само челото, без тила²⁵, макар да е логично да се допусне, че носещата лента е била по-дълга и се е връзвала отзад. В някои случаи на тях за закачени един или повече наушници (примерна възстановка – фиг. 4), което открива директен аналог в руски находки от периода²⁶. В други плочките са подредени на два реда²⁷. Не винаги са открити останки от

²⁰ Базирам се на реконструкциите на Олег Фьодоров. Древнерусский женский ювелирный головной убор XI–XIII вв., рисунки-реконструкции Олега Федорова. – <http://www.kulturologia.ru/blogs/220912/17139> [08.01.2015].

²¹ Сърмената украса от гроба е с ширина 60–65 мм в подгънато състояние, затова приемам, че шапката е ниска. Подробно описание на находката: Чокоеv, И. Някои наблюдения върху текстилните материали от проучените некрополи при село Янтра. – В: Бъчваров, И. Янтренски некрополи. (Два средновековни некропола от XIV век при село Янтра, Горнооряховско). В. Търново, 1993, 153–156.

²² Eme's compendium. – Ladies Hairstyles & Headwear Worn in 13th Century Germany. <http://www.gluckliche-eme.com/13chairandhats.htm> [27.12.2015]. Разликите са следните: шапката тип fillet на Гепа не стърчи встрани от главата и не е украсена, както е в Долна Каменица. Липсват изцяло диадемата и наушниците, а подбрадникът е стегнат под брадичката.

²³ Някои от гробовете са с богат инвентар, а други – от селски некрополи и при тях плочките от прочелниците носят характеристиките на масово производство. Виж съответно: Георгиева, Р. Гроб на знатна преславска дама от XIII в. – <http://www.museum-preslav.com/publication.html> [19.11.2015] и Бъчваров, И. Географска и типологична характеристика на разпространението на средновековния накит прочелник. – ИИМ ВТ, X, 1995, 101–108.

²⁴ Чокоеv, И. Текстил от средновековни археологически обекти в България. В. Търново, 2006, с. 41.

²⁵ Павлова, В. За една средновековна диадема от XIV век. – АДСВ, Вып. 37, 2006, 342–354; Павлова, В. Към въпроса за средновековните прочелници от XIII–XIV век. – АДСВ, вып. 39, 2009, 327–338. Авторката изброява различни находки, намерени в България, както и чужди аналоги, с посочване дължината им.

²⁶ Ristovska, N. ,Temple Pendants‘ in Medieval Rus‘: How Were They Worn? – In: „Intelligible Beauty“: Recent Research on Byzantine Jewellery. Ch. Entwistle & N. Adams (ed.). London: The British Museum Press, 2010, p. 209, pl. 14; Рябцева, С. Древнерусский ювелирный убор. Основные тенденции формирования. Санкт Петербург, 2005.

²⁷ Бобчева, Л. Некропол от XIII–XIV век в Калиакра. – ИНМВ, XIV, 1978, 158–159, с. 165, табл. IV, с. 173, табл. XI. Не съм виждала снимки *in situ*, но на приложените таблици двата вида пластинки са подредени на два отделни

кърпа за глава, така че трябва да се допусне, че понякога се носят направо върху косата. Също така, възможно е да са част от сложно забраждане с покривало на тила, както е при болярката от Долна Каменица, или дори част от висока шапка. Всичко това обаче остава в сферата на спекулациите.

Третият вид от тази група се състои само от съвремена лента с различна широчина, закопчавана на тила с копче, игла или директно завързвана.

– Текстилно забраждане (кърпа на главата) (Таблица VIII). Засвидетелствано е от портрета на малкото момиче в Долна Каменица. Кърпата покрива косата без никакви сложни гънки или декорации, и без други аксесоари освен големите обици²⁸. Изглежда изключително семпло, но както този портрет, така и директният му аналог от Сърбия – портрета на Марена в Кучевище, изобразяват аристократки. За по-сложен вариант на това забраждане могат да се приемат двата портрета от остров Мали град (където кърпата е съчетана с диадема-обръч, бисерни нанизи и втори воал около врата, и четири портрета от Византия (три в манастира Хора и един в Бер) където кърпата е комбинирана с подбрадник²⁹.

– Шапки подложки (Таблица IX). Засвидетелствани са при спътницата на Михаил Асен от портрета в църквата „Св. Архангели“, Костур³⁰ и в гробове от Великата Лавра (Гроб № 28-1; Табл. II: 2; фиг. 5)³¹ и с. Янтра (Табл. II: 35)³². На портрета от Костур шапката е облодънна и покрита с воал, който минава и под брадичката. В горната си част е украсена с раирана съвремена препаска, а на челото минава тънка лентичка, обшита с бисери. Находката от Търново вероятно е изглеждала по приблизително същия начин, но лентичката на челото е от сребро с позлата, а съвремената препаска е плисирана (фиг. 5). При находката от Янтра не е сигурно каква е формата на шапката, а съвремената препаска е само една.

Подобна шапка със сигурност се е ползвала във Византия и средновековна Сърбия, съдейки по портретите на княгиня Озра от Псача, Ана Цимисхи от Булгарели и Мария Синаденос от Бер³³. Вероятно я носи под воала си и разгледаната по-горе деспотица от Долна Каменица. Във византийските и сръбски варианти обаче не са включени съвремени препаски.

реда. **Павлова, В.** Към въпроса за средновековните прочелници от XIII–XIV век..., с. 238 пише „в Калиакра на т. нар. Предградие, в гроб № 6 е открит *in situ* прочелник със сребърни позлатени апликации във вече позната комбинация – листовидни и полу сфери чни гладки, подредени в хоризонтални редове.“. Вж. и **Петрунова, Б.** Археологически разкопки в НАР „Калиакра“. – АОР за 2007 г. София, 2008, 572–573, обр. 3.

²⁸ На снимката от 2009-та година те са почти неразличими, но се виждат ясно на репродукция от 1995-та при **Мавродинова, Л.** Стенната живопис в България до края на XIV век. София, 1995, ил. 72.

²⁹ Във Византия има и вариант с дълъг воал, увит около главата като тюрбан. Включен е в таблицата за пълнота, макар че визуално е различен. <http://www.gluckliche-eme.com/13chairandhats.htm> [27.12.2015].

³⁰ За забраждането от Костур приемам, че има подложка, тъй като раираната съвремена лента е нарисувана твърде високо на главата и трудно би се крепила по друг начин. Не е възможно повдигането да се дължи на обема на косата, тъй като тя се вижда навита от двете страни на лицето. Заключенията ми са базирани на снимка на Н. Хрисимов от 2014-та година.

³¹ Рисунката е правена в сътрудничество с д-р Иван Чокоев, завеждащ Лаборатория за консервация и реставрация на РИМ–Велико Търново, който е изследвал находките от гроба. Изказвам му специална благодарност.

³² В гроб №12 са открити дърво и кожа при черепа – вероятно останки от твърда шапка. Върху тях обаче има следи от препаска, закопчавана с копче. Една представителна шапка не би имала нужда от допълнителна украса, която да се закопчава отгоре, затова приемам, че шапката е била подложка. Вероятно между нея и препаската е имало кърпа.

³³ Последните две включвам в тази група заради особения силует на иначе текстилните им забраждания. Не разполагам обаче с достатъчно качествени фотографии на съответните стенописи, така че възможно е те всъщност да се числят към съвсем друга категория.

Това са забражданията, които могат да бъдат възстановени в малко или много цялостен вид. Отделно описвам някои интересни декоративни елементи, които не се носят самостоятелно, но и не са характерни за една единствена група:

– Подбрадник – в България се срещат два вида. Единият минава плътно под брадичката и обхваща лицето, подобно на западноевропейския barbette³⁴. Такъв носи севастократорица Десислава от Боянската църква и ктиторката от Костур. В гроб № 52 от некрополите при с. Янтра са открити останки от разновидност, при която подбрадника представлява кожена връв с нанизани на нея мъниста. Вторият вариант представлява значително по-дълъг воал, който пада на гърдите, оставяйки шията оголена. Такъв носят двете ктиторки от Земенския манастир и майката от Долна Каменица.

– Фризирана тъкан – останки от такава са намерени в пет гроба (Табл. II: 2, 10, 26, 28, 37). Представлява сърмен плат, който е оформлен надлъжно на плисета с различна широчина с цел постигане на декоративен ефект. Разполага се на челото, като може да бъде елемент от прочелник (Янтра, № 49) или от по-сложно забраждане („Свети Четиридесет мъченици“, № 28-1, Дриново, № 65).

– Натилна украса. Ивица сърмен текстил, която се спуска от тила към раменете. Останки от такава са открити в три от разглежданите тук гробове. Н. Ангелов³⁵, въз основа на откритите следи от такава украса в некропола на Трапезица прави аналог със забраждането сокай и с портрета на Доя от Земен (иззад чиито тил се подават двета края на бродиран воал). Подобни аналогии прави проучвателят на некропола при с. Неговановци във връзка с находките от гроб № 34³⁶. Не е задължително обаче такъв воал да е част от висока шапка. Фиг. 6 представлява опит за реконструкция на находките от гроб № 65 от некропола при Дриново, където натилната украса е открита в съчетание с фризирана тъкан.

– Мрежа за коса. Използването е теоретично умозаключение, базиращо се на някои детайли от фреските с ктиторките от Глигора и Станичене. При малката болярка от Глигора от челото към задната част на главата минава ивица, украсена с перли. Тя няма видима връзка с наушниците и затова може да се допусне, че е част от пристягането на косата във висока прическа. При трите жени от Станичене в повдигнатите от двете страни на лицето коси се виждат скъпоценности – перли и перлени цветчета. Възможно е да са части от нанизи, вмъкнати в плитките, но ми се струва по-вероятно да са прикрепени чрез мрежа върху тях, тъй като така биха изпъквали повече. Няма археологически находки, които да потвърдят това предположение.

– Наушници. Изключително характерен елемент от украсата за глава. Разликата с обиците е, че вместо на ушите наушниците се закрепят на кърпа, шапка или прочелник. Това е засвидетелствано както от ктиторските портрети (особено тези на Десислава от Боянската църква и майката от Долна Каменица), така и от гробовете (намерени са *in situ* закрепени за прочелници и шапки или с открити по тях конци за пришиване). При болярките изглежда най-популярен е т. нар. „драгижевски“³⁷ тип, чиито размер понякога е съизмерим с този на лицето. Найдените от гробовете са по-малки по размер, но по-разнообразни. Характерно за тях е, че често са намирани в различен брой от двете страни на лицето и че рядко оформят чифт³⁸.

³⁴ Повече за западноевропейските подбрадници вж. у **Фрэнсис, К., Рэндолф, Ш.** История костюма и доспехов. От крестоносцев до придворных щеголей. Москва, 2007, 32–34.

³⁵ **Ангелов, Н.** Средновековен некропол в Търново. – ИОМТ, 1, 1962, 32–33.

³⁶ **Митрова-Джонова, Д.** Археологически данни за селската носия..., 42–43.

³⁷ **Павлова, В.** За една средновековна диадема от XIV век..., с. 346.

³⁸ Това важи и за случаите, в които не е сигурно дали става дума за наушници или обеци. Например в гроб 103 от некропола на нос Калиакра (гробът е детски), при черепа са открити общо шест халки с различен размер и украса. **Бобчева, Л.** Некропол от XIII–XIV век в Калиакра ..., с. 168, табл. VII.

Този е кратък преглед на разновидностите забраждания и металните украсения, свързани с тях. Българските средновековни забраждания не стоят изолирани на фона на останалите от периода и региона, въпреки че имат свои специфични особености. В едно бъдещо разширено изследване би трябвало да се разгледат поотделно детайлите от всеки един портрет и находка; типовете украса по самите елементи от забраждането; взаимовръзките както със забражданията от културно свързаните с България региони през XII–XIV в., така и с българските от по-ранни и по-късни периоди. Въпросът все още е далеч от пълното си изясняване.

ПРИЛОЖЕНИЯ:

Таблица I. Български портрети XIII–XIVв.

№	Формат	Датиране	Местонахожде- ние	Име	Обществено положение	Възраст /сем.пол.	Тип забраждане
1	фреска	1259 г.	Боянска църква	Десислава	севастократорица	омъжена	шапка / диадема
2	фреска	XIII–XIV в.	Костур, църква „Св. Архангели“	Ирина? Ана?	?	омъжена	подложка / лента
3	фреска	1323–1330 г.	Долна Каменица, църква „Св. Богородица“	„Михайлова“	деспотица?	омъжена	корона
4	фреска	1323–1330 г.	Долна Каменица, църква „Св. Богородица“	---	---	омъжена	шапка
5	фреска	1323–1330 г.	Долна Каменица, църква „Св. Богородица“	---	---	дете	воал
6	фреска	1354 г.	Земенски манастир	Доя	---	омъжена	Шапка, висока
7	фреска	1354 г.	Земенски манастир	---	---	?	?
8	фреска	1331 г.	Калотина, църква „Св. Никола“	„...ислава“	---	омъжена	Шапка- трапец
9	фреска	1337 г.	Калотина, църква „Св. Никола“	---	---	?	Шапка- трапец
10	фреска	кр. XIV в.	Карлуково, скит „Св. Марина“	„Рутешова“	севастократорица?	омъжена	?
11	фреска	XIII–XIV в.	Карлуково, скит Глигора	“Доброславова“	---	дете	шапка, диадема
12	фреска	XIII–XIV в.	Карлуково, скит Глигора	“Доброславова“	---	дете	?
13	фреска	1331–1332 г.	Станичене, църква „Св. Никола“	„Константинова“	севастократорица / кесарица ?	омъжена	Шапка- трапец
14	фреска	1331–1332 г.	Станичене, църква „Св. Никола“	Арета	---	неомъжена	Шапка- трапец
15	фреска	1331–1332 г.	Станичене, църква „Св. Никола“	---	---	?	Шапка- трапец
16	миниатю- ра	1355–1356 г.	Лондонско евангелие	Кера Тамара	деспотица	омъжена	корона
17	миниатю- ра	1355–1356 г.	Лондонско евангелие	Кераца	---	неомъжена	корона
18	миниатю- ра	1355–1356 г.	Лондонско евангелие.	Десислава	---	неомъжена	корона

Бележки към Таблица I (по редове)

– 2. Жената според по-старите изследвания е майка или съпруга на Михаил Асен. Ян Младжов³⁹ обаче изказва добре аргументираната идея, че ктиторът не е царствалият син на Иван Асен II, а неговият съименник – синът на Иван Асен III (1279–1280), който е живял във Византия и Сърбия, без да има дворцова титла. В този случай вече не е сигурно, че придружителката му спада към кръга на висшата аристократия, и дори че облеклото ѝ следва да се счита за българско.

– 3. Жената според някои изследователи е съпругата, а според други майката на деспот Михаил⁴⁰. По тази причина титлата ѝ е под въпрос.

– 7. Портретът в областта на лицето е почти неразличим. Мазилката там е паднала.

– 10. По репродукция и описание при *Мавродинова, Л.* Скалните скитове..., с. 31, 42–46. На снимките там мазилката в областта на главата липсва и нищо не може да се каже за забраждането. Обаче *Атанасов, Г.* Инсигниите..., с. 239; *Овчаров, Н.* Две изображения на византийски светски дами..., с. 136 споменават, че тази ктиторка носи висока шапка.

Лиляна Мавродинова отбелязва, че двуглавите орли по дрехата на ктиторката свидетелстват за високия ранг на дарителите във феодалната йерархия. Добавя обаче интересния факт, че върху дрехата на ктитора няма орли. *Popović, B.* Costume and Insignia and Rulers Depicted in Boyana Church. – В: Боянската църква между Източна и Запада в изкуството на християнска Европа. Ред. Б. Пенкова. София, 2011, с. 226 изказва предположение, че ктиторът е севастократор, въз основа цвета на дрехата му.

– 8, 9. Стенописите са в лошо състояние. Освен снимките на Красимир Йовчев от 2009-та година съм ползвала по-стари репродукции. *Василиев, А.* Ктиторски портрети..., с. 41, 42, 45; *Манова, Ек.* Видове средновековни облекла според стенописите от XIII–XIV в. в Югозападна България. – ИЕИ, V, 1962, с. 43; *Миятев, Кр.* Българският сукман. Принос към историята на народното облекло. – Сп. БАН, клон Историко-филологичен, LXXI, 1950, с. 251. При Кр. Миятев детето при № 9 също е отбелязано като момиче и на схемата при ушите му са нарисувани обеци. В. Наследникова обаче го определя като момче⁴¹. На база наблюденията си по цветната снимка аз също смяtam, че е момче. Като момиче е посочено и едно от децата при № 10⁴², но на това място стенописът е бил силно увреден още през 1974-та година. Независимо от пола на детето, заключения за забраждане и прическа не могат да се правят.

– 10, 11, 12. По репродукция и описание при *Мавродинова, Л.* Скалните скитове..., 59–61. № 11 е напълно неизползваем за случая. На снимките оттам, мазилката на мястото на цялата глава липсва.

– 13, 14, 15. Работила съм по снимки на Ангел Йорданов от 2009-та година. Според *Поповић, М., С. Габелић, Б. Цветковић, Б. Поповић.* Црква Светог Николе..., 2005, 67–68, зеленият цвят и златните орли са указание, че съпругът на първата жена – ктиторът Константин е кесар, севастократор или син на такъв.

Таблица II. Гробове XIII–XIVв.

№	Датиране	Местонахождение	Гроб №	Възраст	Елементи забраждане
1	XIII–XIVв.	Велико Търново, св. 40 мъченици	10	?	лента
2	XIII–XIVв.	Велико Търново, св. 40 мъченици	28-1	?	подложка / лента / лента фризирана
3	XIIIв.	Велико Търново, св. 40 мъченици	41	18	лента / игли
4	XIVв.	Велико Търново, св. 40 мъченици	91-1	?	лента / лента
5	XII–XIVв.	Велико Търново, Трапезица	1	?	шапка
6	XII–XIVв.	Велико Търново, Трапезица	11	?	лента

³⁹ *Mladjov, I.* The Children of Ivan Asen II and Eirēnē Komnēnē: Contribution to the Prosopography of Mediaeval Bulgaria. – Bulgaria Mediaevalis, 3, 2012, 490–500.

⁴⁰ *Бърнард, Т.* Църквата „Св. Богородица“ в с. Долна Каменица (XIV в.). София, 2008, с. 13 е определена като съпругата на деспота; *Панайотова, Д.* Ктиторските портрети в църквата в с. Долна Каменица. – сп. БАН, IV, 1970, 5–6 я смята за деспотица Анна-Неда Милутина, неговата майка.

⁴¹ *Наследникова, В.* История на българския костюм. София, 1974, 28–29.

⁴² *Наследникова, В.* История на българския костюм..., с. 31.

7	XIVв.	Велико Търново, Трапезица – север	112	12–13	лента
8	XIVв.	Велико Търново, Трапезица – север	135	млада	лента/игли
9	XII–XIIIв.	Враца	—	?	лента / плочки
10	XIVв.	Дриново	65	?	лента фризирана / натилна украса
11	XIVв.	Дебнево	26	млада	лента / игла
12	XII–XIVв.	Кабиле	156	30	лента / плочки
13	XII–XIVв.	Кабиле	14	?	плочки
14	XIII–XIVв.	Калиакра	4	?	плочки
15	XIII–XIVв.	Калиакра	13	?	плочки
16	XIII–XIVв.	Калиакра	36	?	плочки
17	XIII–XIVв.	Калиакра	165	?	плочки
18	XIII–XIVв.	Калиакра	204	?	плочки
19	XIII–XIVв.	Калиакра	219	?	плочки
20	XIII–XIVв.	Калиакра	305	?	плочки
21	XIII–XIVв.	Калиакра	226	?	плочки
22	XIII–XIVв.	Калиакра	6 / 2007	млада	плочки
23	XIII–XIVв.	Крамолин	Нек 1 – 68	?	диадема
24	XII–XIVв.	Крамолин	Нек 2 – 1	?	лента/игли
25	XIVв.	Крепча	7	?	лента/игли
26	XIVв.	Крумово кале	13	?	лента фризирана / игла
27	XIVв.	Неговановци	34	?	натилна украса
28	XIVв.	Неговановци	10	?	лента фризирана
29	XIIIв.	Преслав	152	?	лента/игли
30	XIIIв.	Преслав	38	?	натилна украса
31	?	Радъвене	1	?	лента/плочки
32	XIVв.	Силистра	Църква 2 – 91	?	диадема
33	XIII–XIVв.	Станичене	23	макс. 14	лента
34	XIV–XVв.	Червен	36	?	лента
35	XIVв.	Янтра	12	?	подложка ?
36	XIVв.	Янтра	43	?	?
37	XIVв.	Янтра	49	?	лента фризирана
38	XIVв.	Янтра	52	?	плочки / игла / подбрадник
39	XIVв.	Янтра	65	?	лента / плочки / игла
40	XIVв.	Янтра	69	?	плочки
41	XIVв.	Янтра	81	?	плочки
42	XIVв.	Янтра	103	?	плочки
43	XIVв.	Янтра	100	?	шапка
44	XIVв.	Янтра	128-18M	стара	шапка

Източници за Таблица II

1. **Вълов, В.** Новите разкопки на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново (предварително съобщение). – Археология, 1974, №2, 44–46.
2. **Чокоеv, И.** Някои наблюдения върху текстилни материали от некропола на църквата „Св. четиридесет мъченици“ във Велико Търново (проучвания 1992 – 1993 г.) – ИИМ ВТ, XIII, 1998, 285–288.
3. **Инкова, В.** Калояновото погребение – технико-лабораторни изследвания. София, 1979, с. 92; **Чокоеv, И.** Текстил от средновековни археологически обекти в България. 2006, с. 31; **Вълов, В.** Новите разкопки на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново (предварително съобщение). – Археология, 1974, №2, с. 51.
4. **Томев, К.** Царската църква „Св. Св. 40 мъченици“ и манастирът Великата Лавра в Търновград (резултати от последните археологически разкопки). – Археология, XLII, 2001, кн. 1–2, 33–34, 40–41.
5. **Ангелов, Н.** Средновековен некропол в Търново. – ИОМТ, 1, 1962, 24–26; **Томев, К., И. Чокоеv,** Еврейският некропол в столичния Търнов. – ИИМ ВТ, X, 1995, 112–116; **Чокоеv, И.** Текстил от средновековни археологически обекти в България. В. Търново, 2006, с. 88.
6. **Ангелов, Н.** Средновековен некропол в Търново. – ИОМТ, 1, 1962, 29–31.
7. **К. Томев, Е. Дерменджиев, П. Караклиев.** Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – Сектор Север“. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 495–498, Обр. 1–3.
8. Пак там.
9. **Георгиева, С., Д. Бучински.** Предварителни проучвания на средновековното селище до град Враца. – ИАИ, XXII, 1959, с. 351.
10. **Чокоеv, И.** Текстилни фрагменти, открити в гроб от средновековен некропол край с. Дриново, Поповско (под печат).
11. **Чокоеv, И.** Текстил от средновековни археологически обекти..., с. 34.
12. Пак там, 33–34.
13. Пак там.
14. **Бообчева, Л.** Некропол от XIII–XIV век в Калиакра..., с. 163, табл. III.
15. Пак там, с. 164, табл. III.
16. Пак там, с. 165, табл. IV.
17. Пак там, с. 171, табл. X.
18. Пак там, с. 173, табл. XI.
19. Пак там, с. 173, табл. XII.
20. Пак там, с. 177, табл. XV.
21. Пак там, 173–174, табл. XV.
22. **Павлова, В.** Към въпроса за средновековните прочелници от XIII–XIV век..., с. 328; **Петрунова, Б.** Археологически разкопки в НАР „Калиакра“..., 572–573.
23. **Милчев, Ат., К. Койчева, П. Димитров.** Крепостта от XII–XIV век в м. Градът при с. Крамолин (предварително съобщение). – ГМСБ, XX, 1995, с. 92, 96–97, обр. 6 и 8, цитирани по **Чокоеv, И.** Текстил от средновековни археологически обекти..., с. 41 и при **Павлова, В.** За една средновековна диадема от XIV век. – АДСВ, вып. 37, 2006, с. 344.
24. Пак там.
25. **Чокоеv, И.** Текстил от средновековен некропол край с. Крепча – 35 години след разкопките. – В: Великотърновският университет „Св. св. Кирил и Методий“ и българската археология. В. Търново, 2010, 575–577.
26. **Овчаров, Д.** За един вид сърмен накит за глава през късното средновековие в България (XII–XIV в.). – МПК, 1971, №3, 16–20.
27. **Митрова-Джонсона, Д.** Археологически данни за селската носия..., 42–43.
28. Пак там, с. 40, 49.
29. **Георгиева Р.** Гроб на знатна преславска дама от XIII в. – <http://www.museum-preslav.com/publication.html> [11.12.2015].
30. **Георгиев, П.; Т. Михайлова.** Некрополът при кръглата църква в Преслав (Разкопки 1969–1973 г.). – В: Плиска – Преслав. Т. 6, Шумен, 1993, 169–170.

31. **Бъчваров, И.** Географска и типологична характеристика..., 101–102.
32. **Павлова, В.** За една средновековна диадема..., с. 344.
33. **Popović M., Gabelić C., Ćvetković B., Popović B.** Црква Светог Николе..., с. 35–36, 40, 47–48.
34. **Чокоев, И.** Текстил от средновековни археологически обекти..., 29–30.
35. **Бъчваров, И.** Янтренски некрополи..., с. 13–14, 101.
36. Пак там, 148.
37. **Бъчваров, И.** Янтренски некрополи..., 148–149; **Чокоев, И.** Текстил от средновековни археологически обекти..., 132–133.
38. **Бъчваров, И.** Янтренски некрополи..., 48–49, 106.
39. Пак там, 16–17, 107, 149.
40. Пак там, 16–17, 108, 150.
41. Пак там, 16–17, 110, 150.
42. Пак там, 16–17, 112.
43. **Чокоев, И.** Някои наблюдения върху текстилните материали от проучените некрополи при село Янтра. – В: **Бъчваров, И.** Янтренски некрополи. (Два средновековни некропола от XIV век при село Янтра, Горнооряховско). В. Търново, 1993, 150–153.
44. **Чокоев, И.** Някои наблюдения..., 153–156.

Таблица III. Портрети от средновековна Сърбия и Византия							
Сърбия							
1	фреска	XIVв.	Горни Козяк	Тихослава???	---	омъжена	---
2	фреска	1332–1337	Каран	---	жупаница	омъжена	висока шапка
3	фреска	1332–1337	Каран	---	---	неомъжена	висока шапка
4	фреска	1332–1337	Каран	---	---	неомъжена	висока шапка
5	фреска	1337	Кучевище	Владислава	воеводка	омъжена	висока шапка
6	фреска	1337	Кучевище	Владислава	воеводка	омъжена	висока шапка
7	фреска	1337	Кучевище	Марена	---	?	воал
8	фреска	1369	Мали град	Каля	кесарица	омъжена	диадема
9	фреска	1369	Мали град	Мария	---	неомъжена	дидема
10	фреска	1358–1360	Псача	Озра	княгиня	омъжена	подложка
11	фреска	1358–1360	Псача	Владислава	севастократорица	омъжена	висока шапка
12	фреска	XIII–XIVв.	Трескавец	---	?	омъжена	?
13	фреска	XIVв.	Охрид	Ана-Мария Ливерина	деспотица	омъжена	корона
14	фреска	1347	Лесново	Ана-Мария Ливерина	севастократорица	омъжена	корона
15	фреска	1343–1345	Кавадарци	Драгушина	деспотица	омъжена	корона

Византия							
1	фреска	1295–1296	Булгарели	Ана Цимисхи	---	омъжена	подложка
2	фреска	1326	Верия (Бер), църква „Христос Спасител“	Мария Синаденос	---	омъжена	воал
3	фреска	XIV в.	Кахрие	---	---	омъжена	воал
4	фреска	XIV в.	Кахрие	„Торницина“	съпруга на конетабъл	омъжена	воал
7	фреска	1160–1180	Костур, „Св. Никола Каснидзи“	Ана Каснидзи	съпруга на магистър	омъжена	тюрбан
8	фреска	1212	Гюлшехир, Кападокия, църква Св. Йоан	Мария	---	дете	воал
9	фреска	1212	Гюлшехир, Кападокия, църква Св. Йоан	Ирина	---	омъжена	?
10	миниатюра	1327–1342	Lincoln Typikon	Ирина Палеологина	севастократорица	омъжена	корона
11	миниатюра	1327–1342	Lincoln Typikon	Теодора Синадина	съпруга на мега стратопедарх	омъжена	корона
12	миниатюра	1327–1342	Lincoln Typikon	Ана Дукина	съпруга на велик примикюор	омъжена	корона
13	миниатюра	1327–1342	Lincoln Typikon	Ефросина Дукина	протосевастица	омъжена	корона
14	миниатюра	1327–1342	Lincoln Typikon	Ана Филантропинос	?	омъжена	корона
15	миниатюра	1327–1342	Lincoln Typikon	Ирина Торницина	?	омъжена	корона
16	икона	XIII–XIV в.	Константинопол	Мария Торницина	съпруга на логотет	омъжена	висока шапка
17	фреска	1180	Костур, „Св. Безсребърници“	Ана Радине	---	омъжена	висока шапка
18	миниатюра	1067	Синайско евангелие	Ирина Гавра	---	омъжена	висока шапка
19	графит	XII в.	Кюстендил	---	---	?	висока шапка
20	графит	XII в.	Кюстендил	---	---	?	?
21	фреска	XIII в.	Кападокия, Белисарата	Тамара	---	омъжена	шапка
22	миниатюра	1179 г.	Biblioteka Apostolika Vatikana, Vat. gr. 1851. f. 3v	---	---	?	висока шапка
23	фреска	1060 г.	Soganli, Canavar Kilise	Евдокия	---		висока шапка

WOMEN'S HEADDRESS ARRANGEMENTS DURING THE SECOND BULGARIAN EMPIRE – VARIETIES AND APPEARANCE

The article presents an attempt to systemize some available information on the varieties of the Bulgarian women's secular headdresses in the end of 12th–14th centuries. It does not examine queens' headdresses as their crowns and head adornments were conservative and influenced by the Byzantine model and doctrine.

The study is based on the data obtained from 15 Bulgarian wall paintings, 3 miniature paintings from the Gospels of Tsar Ivan Alexander and 44 graves from Bulgarian necropolises from this period. The data from 15 Serbian wall paintings, 12 Byzantine wall paintings, 8 Byzantine miniature paintings, 2 Byzantine wall drawings and one icon as well as miscellaneous West European and Russian sources were used for the comparative analysis. The obtained information is shown in three tables and an attempt is made to sort the portraits and graves by age, social standing and marital status. A conclusion is reached that the available data do not allow any certainty in distinguishing the types of headdress arrangements by any of these characteristics.

The headdresses are categorized in the following groups based on their external features: boyars' crowns, two types of tall hats, low hats with round bottoms, other low hats, three types of headdress arrangements with a prochelnik /a forehead adornment/, textile headdress arrangements (a simple and a complicated version) and hat bases. These groups are illustrated by 9 tables with detailed drawings and 6 photos of reenactments.

Attention is also paid to some interesting decorative elements which cannot be worn on their own but are not specific to one group only. These are two types of wimples, some pleated cloth, a nape cloth adornment, a hairnet and some temple rings.

Илюстрации към статията на Калина Ятанасова

Фиг. 1

Фиг. 2

Фиг. 3

Фиг. 4

Фиг. 5

Фиг. 6

Таблица IV - Корони

БЪЛГАРИЯ

A. Долна Каменица

B. Лондонско евангелие

ВИЗАНТИЙСКИ И СРЪБСКИ ПАРАЛЕЛИ

Полошки манастир
(Сърбия)

Lincoln Typikon
(Византия)

Икона от
Третяковската галерия
(Византия)

Охрид, „Св. София“
(Сърбия)

Лесновски манастир
(Сърбия)

Таблица V - Високи шапки

БЪЛГАРИЯ

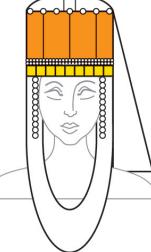
Калотина

Станичene

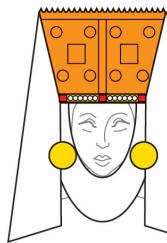

Земенски манастир

ПАРАЛЕЛИ ОТ СЪРБИЯ, ВИЗАНТИЯ И САКСОНИЯ

Каран
(Сърбия)

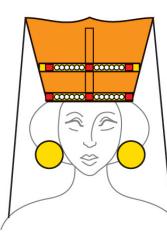
Каран
(Сърбия)

Кучевище
(Сърбия)

Псача
(Сърбия)

Vat.gr. 1851. f.3v
(Византия)

Vat.gr. 1851. f.3v
(Византия)

Канавар Килисе
(Византия)

Синайско евангелие
(Византия)

Костур,
„Св. Безсребърници“
(Византия)

Наумбург
(Саксония)

Наумбург
(Саксония)

Кърджали
(Византия)

Таблица VI – Ниски шапки

А. ОБЛОДЪННИ				В. ДРУГИ	
Боянска църква	Глигора	Янтра, №100	Трапезица, №1		

Таблица VIII - Текстил

БЪЛГАРИЯ Долна Каменица	Кучевище (Сърбия)	ПАРАЛЕЛИ Бер, Константинопол, „Хора“ (Византия)	Мали град (Сърбия)	Костур, „Св. Никола“ (Византия)

Таблица IX - Шапки-подложки

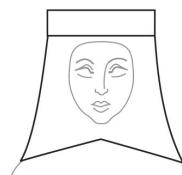
БЪЛГАРИЯ Костур, „Св. Архангели“	БЪЛГАРИЯ „Св. 40 мъченици“ №28-1	Янтра, №12	ПАРАЛЕЛИ ОТ СЪРБИЯ И ВИЗАНТИЯ Псача	Бер	Булгарели

Таблица VII - Прочелници

А. ДЕКОРАТИВНИ ИГЛИ

Велико Търново,
„Св. 40 мъченици“
№41

Велико Търново,
Трапезица - север
№135

Крамолин,
некропол 2
№1

Крепча
№7

Преслав
№152

В. ДЕКОРАТИВНИ ПЛАСТИНКИ

Янтра
№65

Враца,
крепост „Вратцата“
№?

Калиакра
№219

Янтра
№81

Янтра
№103

Радъвовене
№1

Калиакра
№165

Калиакра
№305

Кабиле
№14

Калиакра
№4

Калиакра
№13

ПЛАСТИНКИ НА ДВА РЕДА

Калиакра
№6/2007

Калиакра
№226

Калиакра
№36

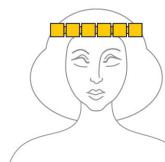

Калиакра
№204

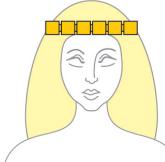

ДИАДЕМИ

Силистра,
църква №2
№91

Крамолин,
некропол 1
№68

ОКАЧЕНИ НАУШНИЦИ

Кабиле
№156

Янтра
№69

ОКАЧЕНИ НАУШНИЦИ

Янтра
№49

Станичене
№23

С. ТЕКСТИЛНА ЛЕНТА

Неговановци
№10

Велико Търново,
„Св. 40 мъченици“
№10

ЗАХВАЩАНЕ НА ТИЛА

Крумово кале
№13

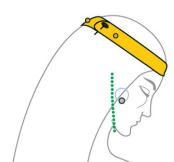
Червен
№36

Дебнево,
местност Калето
№26

Янтра, №52

Велико Търново,
Трапезица - север
№112

Велико Търново,
Трапезица
№11

